

(...) Amit az orosz hadsereg meg nem gyalázott és el nem pusztított, azt a fegyelmetlen és sovinizmusát kitomboló román hadsereg intézett el, loptak, raboltak, fajtalanokdtek a lelkész lakásában.

(...) A román hadsereggel együtt megjelentek a most még inkább nekivadult, 1940 előtti sovinszta román hivatalnokok, tisztviselők, csendőrség. Szakácsiu (sic!) nevű őrmester a lelkészt többször kereste a parókián, hogy legyilkolja, míg végre a románok garázdálkodásait az orosz parancsnokság is megunt és a községből a román csendőrséget, stb. elűzte.”⁹³

Sass Kálmán mindennek szemtanúja volt, hiszen a szülőfalujából, Gálospetriből erdőn-mezőn bujkálva visszatért Érmihályfalvára. Mezőtelegden megtanult tárogatózni. Esténként a templom tornyában – akárcsak a Rákóczi-szabadságharc idején – megszólalt a tárogatója:

„Itthon van a tiszteletes úr, akkor nagy baj nem lehet” – mondogatták egymásnak a lassan visszaszívargó érmihályfalviak.

A háború végi harcoknak, menekülésnek, majd visszatérésnek van egy olyan fejezete, amely kétszer is elemi erővel robbant be Sass Kálmán későbbi életébe. A német megszállók és a magyar hadsereg ellen partizánként harcoló Maléter Pál, az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc honvédelmi minisztere 1944 októberében a barantói tanyán találkozott Sass Kálmánnal.⁹⁴

Maléter Pál 1944. május 2-án esett szovjet hadifogságba. A partizániskola elvégzése után osztagparancsnokként jelentkezett bevetésre. A 15 főből álló magyar osztaghoz két orosz nemzetiségű is csatlakozott.

Az eredeti haditerv szerint a partizánokat a kijevei repülőtérrel induló két gépről 1944. szeptember 17-én ejtőernyővel Tasnád környékén dobták volna le:

„Az első gép fedélzetén a tizenhárom magyar és a két orosz emelkedett a magasba. Maléter ekkor még nem tudta, hogy közülük csak egy partizánt láthat majd viszont. Ez a repülő célt tévesztett, a ledobás tervezett helyétől nagyon messze, Debrecentől 25 km-re keletre, Debrecen és Érmihályfalva között dobta le szállítmányát. Balázs Sándor (Zsigmond, Maléter Pál parancsnok politikai helyettese! – T. Z.) csoportjából néhányan egy falu házaira ereszkedtek le. Hiába menekültek a közeli kis erdőbe, üldözőik körülvették őket, a magyar és német csapatok gránátvető tüzeiben egy kivételével mindnyájan életüket veszítették. A súlyosan sebesült Fischer Józsefnek sikerült a bokrok között elrejtőznie. A

93 ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet, f. 391–393.

94 Maléter Pál (Eperjes, 1917. szept. 4. – Bp., 1958. jún. 16.): katonatiszt, honvédelmi miniszter. Orvosi tanulmányokat folytatott Prágában, majd 1939-ben katonai szolgálatra vonult be. 1940-tól 1942-ig a Ludovika Akadémia növendéke. 1944-ben mint hadnagy a Vörös Hadsereg fogságába került. A partizániskolát elvégezve osztagparancsnok lett. 1945 után a hadseregben végzett szolgálatot, kitűnő előmenetellel a vezérkarban. 1956-ban a forradalom oldalára állt. 1956 októberétől tagja a Magyar Köztársaság Forradalmi Honvédelmi Bizottmányának. 1956 november 2-án Nagy Imre Vas Zoltán javaslatára, aki még mint parancsnok emlékezett a fiatal katonai tehetséges műveleteire, honvédelmi miniszterre nevezte ki. Maléter volt a kormány egyetlen pártönkivüli minisztere. November 3-án este Tökölön, a szovjet hadsereg főhadiszállásán Kovács István vezérkari főnök és Erdei Ferenc miniszterrel együtt ő vezette a tárgyalást a szovjet csapatok visszavonulásáról és a Varsói Szerződés felbontásáról. Az épületet csak ő nem hagyhatta el. A Nagy Imre-perben halálra ítélték. Nagy Imrével, Gimes Miklóssal egy napon hajtották végre a halálos ítéletet.

lakosság gondos ápolása és a szovjet csapatok gyors beérkezése mentette meg az életét.⁹⁵

A második gépből ugrott ki Maléter Pál. Partizánosztagának életben maradt tagjaival 1944. november 1-jéig vett részt a harcokban. November 8-án Szatmárnémetiben, a 2. Ukrán Front törzsénél találkozott Fischer Józseffel, aki elmondta, hogy az Érmihályfalva környékén elesetteket a helybéli református pap (Sass Kálmán – T. Z.) keresztényekhez illő módon eltemette. A nyakukban lévő „dög-céduláról” olvasta le a neveket – beleértve a két oroszét is –, és mind a tizennégy nevet bevezette az egyház anyakönyvébe.

Többszöri tüzetes vizsgálat után rájöttem: a Sass Kálmán felesége és az öt gyereke által éveken át látott anyakönyvi oldalt, a tizennégy halott nevével Sass Kálmán letartóztatása után a házkutatást végző szekus különítmény olyan mesterien tépte ki, hogy csupán az előző lapok rubrikái és a halottak végső statisztikai adatainak összevetéséből lehet rájönni, hogy a Sass Kálmán számára kedvező dokumentumot megsemmisítették. Az 1944. évi anyakönyv 72. oldala hiányzik, s ezáltal az év végén összesített halottak számából, felsorolásából a tizennégy partizán is hiányzik. Így a tűzharcban elesett partizánok nevét nem tudtam azonosítani.

A bírósági tárgyalás során a katonai ügyész és a vád ügyvédje többször is rákérdezett a Maléter Pál és Sass Kálmán közötti kapcsolat történetére. Dr. Hollós István 1958. szeptember 11-i törvényszéki kihallgatási jegyzőkönyvében olvasható:

„Sass Kálmán Maléter Pálról azt mondta nekem, hogy egy partizán csoport vezetője, aki a háború idején nála járt. Arról nem tudok, hogy az ellenforradalom idején milyen kapcsolatban voltak.”⁹⁶

Sass Kálmán 1958. szeptember 12-én a nyílt bírósági tárgyaláson azt vallotta:

„1944 őszén, amikor megérkeztek a szovjet csapatok, megérkezett nevezett Maléter Pál is. Megismétlem: nevezett Maléter Pállal nem volt semmilyen kapcsolat, 1945 áprilisától semmit nem tudok róla. A magyarországi ellenforradalom idején hallottam a nevét. 1945 márciusában vagy áprilisában beszéltem vele, mert a község megbízott, hogy menjek Debrecenbe, hívjam meg őt egy érmihályfalvi emlékmű avató ünnepségére, amelyet a szovjet hadsereg oldalán harcoló magyar partizánok tiszteletére állítottak. Maléter Pál azért nem tudott az érmihályfalvi ünnepségen részt venni, mert a még zajló budapesti harcok miatt sürgősen a fővárosba kellett utaznia.”⁹⁷

Az előbb idézett két törvényszéki kihallgatási jegyzőkönyv egyértelműen bizonyítja: a Sass Kálmán elleni halálos ítélet meghozatalában a Maléter Pálhoz fűződő kapcsolata, levelezése súlyosbító körülménnyé számított.

A Maléter Pál és Sass Kálmán közötti levelezést a követési dosszié dokumentumai alapján csak részben rekonstruálhatjuk. Sass Kálmánt 1952. augusztus 16-án újból letartóztatták. A felesége, Sass Kálmánné Tőkés Mária 5 kisgyereke

95 Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Osiris–Századvég, 1956-os Intézet kiadása, Budapest, 1995. 26–28.

96 ACNSAS, Fond penal, nr. 102. IV. kötet, f. 110–112.

97 Uo., f. 189–193.

anyjaként levelet írt a Belügyminisztérium Nagyvárad tartományi Igazgatóságához. Ebben a Maléter Pálhoz fűződő kapcsolatra hivatkozott: „A partizánok főhadnagya a férjemet felkereste a felszabadulás után, s támogatásáért köszönétét fejezte ki s erről levelet is adott...”⁹⁸

Sass Kálmán 1948. május 19-én hatósági kérésre írógépen írt önéletrajzában külön kitért az 1944. őszi partiumi eseményekre: „... az orosz partizánmozgalmat tőlünk telhetően pártoltuk. Akiknek lehetett, segítségére voltunk. Maléter Pál, a magyar szabadcsapatok vezetője mellékelt levele is bizonyítja állításomat.”⁹⁹

Sajnos a közel 20.000 oldalas periratban nem sikerült a Maléter Pál levelek nyomára bukkanni. Valószínű, Sass Kálmán 1947. évi szamosújvári internálása-kor megsemmisítették.

A Magyar Népi Szövetségtől a Magyar Ellenállási Mozgalomig

Sass Kálmán az egyházközség Aranykönyvében csupán utalt arra, hogy az 1944 október végén Érmihályfalvára visszatért román tisztviselők, csendőrök, hivatalnokok valóságos bosszúhadjáratot indítottak a védtelen magyar lakosság ellen. Alaposan ismerte a csendőrség, a félkatonai szervezetek, a „voluntárok”, azaz a Gavrilă Olteanu vezette „Iuliu Maniu” Erdélyi Önkéntes Ezred által Észak-Erdély számos településében elkövetett véres atrocitásokat.¹⁰⁰ A család visszaemlékezése szerint örömmel fogadta, hogy Csernyikov szovjet tábornok, egy 1944. október 30-i moszkvai távirat rendelkezéseire hivatkozva, Észak-Erdélyből, tehát Nagyváradról és környékéről is **kiutasította a román közigazgatást.**¹⁰¹

Sass Kálmán akkor még nagyon reménykedett abban, hogy a nagyhatalmak legalább a Partiumot Magyarországhoz csatolják. A frissen megalakult Magyar Népi Szövetségnek is azért lett a tagja – a járási elnöki tisztséges is elvállalta –, hogy Erdély hovatartozásának kérdésében, az itteni magyarság döntő többségének óhaja mellett következetesen kiáll.

Az 1948. évi önéletrajzi vallomása szerint az 1946. évi parlamenti választásokon a Magyar Népi Szövetség megyei képviselőjelöltje volt. Még 1947-ben is komoly esélyei voltak a politikai szerepvállalásra. Egyházi és világi ellenfelei – a Sziguranca és a rendőrség vádaskodásaira alapozva – a mind nagyobb hatalomra szert tevő Román Kommunista Párt szekértolóiává váltak és valójában hozzájárultak az 1947. évi internálásához. Chețac nevű érmihályfalvi őrmester tartóztatta le, kísérte Kolozsvárra, majd onnan Szamosújvárra.

Az Unghváry-ügy kapcsán az MNSZ egyik szócsöve, az Új Élet nemcsak a nevét, hanem egész korábbi munkásságát megkérdőjelezte, besározta. Egy bizonyos Mester József nevű érmihályfalvi vasúti kocsivizsgáló – aki magát a „szél-

98 ACNSAS, Fond informativ, dosar nr. 2476, II. kötet, f. 75–76.

99 Uo.

100 [Vincze Gábor]: *Fehér könyv az 1944 őszi magyarellenés atrocitásokról*. Az RMDSZ kiadása, Kolozsvár, 1995.

101 A kiutasítási rendeletet Fodor L., Nagyváradra kinevezet rendőrkapitány 3/944-es számú jelentése alapján ismerjük. Az eredeti román nyelvű dokumentumot, és annak magyar fordítását lásd: Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két román bevonulás között* (1944 szeptember – 1945 március) EME-Pro Print Könyvkiadó, Kolozsvár-Csíkszereda, 2004., 147–148.

sóbal képviselőjének vallotta” azzal vádolta Sass Kálmánt, hogy az ő gyerekeit vallásra nem tanította, jegyet nem adott: „Nekem nincs szükségem az ő vallására, de comunista ellenes magatartása látszik ki, mivel különbséget tett egy haladó és más, maradi szülők gyermekeivel.”¹⁰²

Sass Kálmán a „purifikációt”, a „klerikális reakció” megtörését tűzzel vasal erőltető Magyar Népi Szövetség és a Román Kommunista Párt támadásainak pergőtüzébe került. Saját híveinek egy részét is ellene fordították. P. Nagy fedőnéven az egyik ügynök a vasárnapi istentiszteletek után azonnal jelentette: a lelkész milyen bibliai textust választott, miről prédikált?

Kapusi Mária – született Eperjesi – háziasszony 1948. július 16-án kézzel írott jelentésében már az „osztályharc kiéleződésének” szellemében fogalmazott: Sass Kálmán az 1945. évi földreform idején a földbirtokosok védelmére kelt, Orosz Lajos (Érkésérű), Pataki Sándor, dr. Bujanovits Rudolf és Csiha Sándor (dr. Csiha Kálmán nyugalmazott püspök édesapja – T. Z.) földbirtokosokat védelmezte. 1940 és 1944 között a nemzetiségek ellen volt! Támadta a román-magyar vegyes házasságokat.¹⁰³

Egy bizonyos Băican Gyula nevezetű érmihályfalvi lakos magyar nyelvű nyilatkozatában Sass Kálmánt egyenesen „a reakció bástyájának” minősítette.¹⁰⁴

Így válik érthetővé, hogy Sass Kálmán ebben az időszakban valóban kiábrándult az általa nagy reményekkel támogatott Magyar Népi Szövetségből.

Az első nagy csalódás már akkor érte, amikor az MNSZ Központi bizottsága a Marosvásárhelyen tartott első ülésén, 1945. november 17-i kiáltványában leszögezte: az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldása nem határ-kérdés, hanem a nemzeti jogegyenlőség tényleges megvalósításának, a határok feloldásának kérdése.”¹⁰⁵

Sass Kálmán tudott arról, hogy a dr. Petru Groza és Luka László/Vasile Luca által kikényszerített kiáltvány és nyilatkozat – mely szerint Észak-Erdély tartozzon Romániához –, az elvtelen kompromisszumok, az önfeladás egyik legsúlyosabb lépése. Rá kellett jönnie, hogy őt az MNSZ valójában **eszköznek** tekint, mivel az Érmelléken ő volt a „zászló”, az ő hívó szavára ezrelék jöttek az emberek, a nevét, emberi, lelkesítő hitelét csak a választások megnyerésére használták fel. Az MNSZ-ből való kiábrándulása földindulásszerűen colt. Végső kétségbeesésében írta meg a levelét dr. Szabó Józsefnek, az unokatestvérének, aki Budapesten az Ipari Minisztérium főosztályvezetője volt.

„A párizsi értekezlet minket is nagyon érdekel. Hiszen a mi bőrünkre megy a dolog. Csak nehogy a nagy fene magyar demokrácia eladjon bennünket örült magyar nemtörődomséggel. Hisz a szovjet is követel olyan területeket magának, amihez semmi köze. (...) Itt a román demokrácia csak a döntést várja, hogy velünk még a szlovákiai magyarságénál is kegyetlenebbül leszámoljon.”¹⁰⁶

Az ominózus levél, amelyet Sass Kálmán két példányban gépelt le, és így 1957. február 18-án a házkutatás során azonnal megtalálták, a legsúlyosabb bűnje-

102 ACNSAS, Fond informativ, dosar nr. 2476., II. kötet, f. 100.

103 Uo., f. 109.

104 Uo., I. kötet, 66–67 old.

105 A kiáltványt közli: Tóttóssy Magdolna: *A Magyar Népi Szövetség története 1944–1953*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005., II. kötet, 142.

106 ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet, 382.

lek egyike volt, azt is bizonyítja, hogy tudott Lucrețiu Pătrășcanu kommunista igazságügyminiszternek a kolozsvári prefektúrán 1946. június 11-én elhangzott, az erdélyi magyarságot vádoló beszédéről, és arról az elképzeléséről, hogy az erdélyi magyarok egy részét ugyanúgy ki kellene telepíteni, mint Csehszlovákiában.¹⁰⁷

Sass Kálmán mindvégig a *kantonális Magyarország és Erdély* megszervezésének híve és szószólója volt. Ezt A *Szentistváni Magyarország kisebbségi kérdésének megoldása* elé című dolgozatában tételesen is megfogalmazta: „... Szerintem az egyedüli megoldás ez: kantonális alapon szövetséges állammá való alakulás a szentistváni Nagymagyarország határain belül, ahol minden fajú és nyelvű honpolgár érezze magát otthon, és vallja magát büszkén lelke belső indításából magyarországinak.”¹⁰⁸

Miközben a svájci kantonális modell átvételét tekintette az egyedüli üdvözítő megoldásnak, a sajátosságából, a történelem „hordalékaiból” származó különbségeket is észrevette: „Különböző fajú, felekezetű népek élnek ott is, mint Erdélyben, azonban a viszony egészen más köztük. Míg itt egymás ellen, jobb esetben egymás mellett helyezkednek el az erők, addig ott feltétlenül együtt haladnak a fajták és felekezetek a belső békeség, az állami egység szolgálatában.”¹⁰⁹

Sass Kálmánt a felelősen gondolkodó magyar értelmiségi kor- és sorstársaihoz hasonlóan mindvégig foglalkoztatta a Bárdi Nándor által részletesen taglalt erdélyi kérdés mindhárom vetülete: Erdélyi állami hovatartozása (Magyarország vagy Románia része legyen, esetleg önálló államként definiálja önmagát), Erdélynek, mint régióknak a közigazgatási, gazdaságpolitikai helyzete egy-egy adott államalakulaton belül, az Erdélyben élő etnikai népcsoportok egymás közötti viszonya, vagyis a nemzeti kérdés kezelése.¹¹⁰

A Romániából való kitoloncolása után, a budapesti Palace Szállóban tartott konferencia-sorozat kapcsán, egyéni búvárkodásai során megismerkedhetett – bár erre egyelőre levéltári utalás nincs! – a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumában Jászai Oszkár miniszter irányításával kidolgozott „Keleti Svájc” tervszel. Jászai Oszkár a *Román Központi Nemzeti Tanáccsal* 1918. november 13-án kezdődött és eredménytelenül végződött tárgyalásokon azt javasolta:

1. A vármegyei keretek mellőzésével, járásokat vagy kisebb egységeket alapul véve, lehetőleg *homogén nemzeti blokkokat* hoznának létre Kelet-Magyarországon. Ezeknek a nemzetiségi területeknek a kijelölését nemzetközi bizottság ellenőrizné.

107 Lucrețiu Pătrășcanu 1946. június 11-én Kolozsváron kijelentette: a régióbeli feszültségekért a magyarok a felelősek. A közelgő békeszerződéssel kapcsolatosan azt hangoztatta: „Erdély kérdésében kompromisszumnak nincs helye!” A beszédet lásd: *România. Viața politică în documente*. Szerkesztő: I. Scurtu. București. Arhivele statului, 1996. p. 248–258.

Florin Constantiniu: *PCR. Pătrășcanu și Transilvania (1945–1946)*. București. Edit. Enciclopedică, 2001., p. 143–156.

108 ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet. f. 379.

109 Sass Kálmán: *Elvész a nép, mely tudomány nélkül való*. Érmihályfalva, 1944. 13.

110 Bárdi Nándor: *Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére* (A magyar elképzelések 1918–1940). Im: Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle. Új sorozat, IX. évf. 2004/1–2. szám 329.

2. A románság ezekben a *kantonokban* maga működtetné a közigazgatást és az államhatósági ügyeket, a hadügy és a külügy kivételével.

3. Az erdélyi románság képviselői részt vehetnének a békekonferencián, ahol a végleges határokról döntenek. A *kantonális felosztásban* a magyar impériumhoz tartozna: Háromszék, Brassó, Csík, Udvarhely, Nagy- és Kisküküllő, Maros-Torda megye alsó, Torda-Aranyos középső része, Kolozs megye középső része Kolozsvárral, Bánffyhunyaddal, Nagysármásig, a Szamos völgye Désig, a Szamos völgye Désig Bethlen várossal.

A román nemzeti terület, Orsovától indulna ki (Orsova, Fehértemplom és Versec még magyar terület maradna), Temes és Arad megyén át vonulna végig Máriaradna és Nagyhalmagy mellett, Gyulánál elkanyarodnék „Tenkéig”, azután a cséfi járásig, Nagyváradtól Élesdig, Szilágysomlyóig, Zilahig (amelyek ugyancsak magyar területek maradnának). Szatmár megyében az erdői járás tartozna ide, a román etnikai határvonal elkanyarodnék Nagybánya és Felsőbánya alatt Máramarosszigetig – amely szintén a magyar impériumhoz tartozna –, a Visó völgye a határig román terület lenne. A román területeken belül autonómiát kapna Petrozsény, Déva, Vajdahunyad, Resica, Szászváros, Belényes vidéke. A magyar területeken belül autonómiát kapna Alibunár vidéke Torontál megyében az avasi és radnóti járás Erdélyben.¹¹¹

Az ajánlat létjogosultságát az indokolta, hogy az akkori magyar demográfiai adatok, a magyar lakosság aránya lehetővé tett, tehette egy ilyen javaslat megfogalmazását.

A Román Központi Nemzeti Tanács vezetői az ajánlatot nem fogadták el: Erdély autonómiáját csak a Román Királyságon belül tudták elképzelni. Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács egyik tagjának, Somló Bódognak a kézírásával került a nemzetiségi minisztérium irattárába a „*Keleti Svájc*”-tervezet.¹¹²

A tervezet alapján Magyarországot XIV. kerületre (kantonra) osztanák fel. Az I–III. kerület a felvidéki területeket foglalná magába.

A IV. kerület (kanton) rutén, magyar és román községekkel Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegyéket foglalná magába. A kerület központja: Bereg-szász vagy Máramarossziget lenne. Az V. kerület (kanton) Dés vidékét, Szilágy, Szolnok, Doboka, Beszterce-Naszód, esetleg Kolozs megye északi részét foglalná magába. A székhely: Dés. Ezen a területen a román és magyar lakosság mellett nagyszámú szász is élne.

A VI. kerület (kanton) magyar többségű lenne, csupán néhány román község tartozna ide: Maros-Torda, Csík, Háromszék, Brassó, Udvarhely, valamint a lehetőségekhez képest Torda-Aranyos és Kolozsvár is idetartozna. A központ: Marosvásárhely vagy Kolozsvár.

A VII. kerület szász lenne: Kis- és Nagyküküllő, Fogaras, Szeben, Alsó-Fehér vármegye. Székhely: Nagyszeben.

VIII. A dévai kerület (kanton): főleg románlakta településekből állna: Hunyad, Krassó-Szörény, Arad megye keleti része, Bihar megye tartozna ide. A székhely: Déva.

111 Uo. 341.

112 A fennmaradt „Keleti-Svájc” tervezetének vázlatát lásd: Szarka László: *Duna-táji dilemmák*. Ister Kiadó, Budapest, 1998. 281–284.

IX. Temesvári kerülethez német, szerb, bunyevác és magyar községek tartoznának, Temesvár központtal.

A X–XIV. kerület (kanton) a mai, azaz a trianoni Magyarország területét, fontosabb központjait, városait foglalta volna magába.¹¹³

A tervezet szerint egy-egy kerület (kanton) élén a központi kormány által kinevezett főispán állna. A kerület hatáskörébe tartozott volna közigazgatás, a községügy, földművesügy, népjólét, valamint az országos törvények keretén belül az igazságügy és a közoktatásügy. Mindenféle tárgyalás a kerület (kanton) nyelvén zajlana. Minden rendelkezés a kerületben beszélt minden nyelven megjelenne.

Állami alkalmazott csak az lehetne, aki magyarul is tökéletesen beszél.

A tárgyalás nyelve: a kerület nyelve, vagy a tárgyaló felek nyelve. A közoktatás általában az elemi népiskolákban anyanyelven zajlana. Egy kerületen belül az autonómiával járó költségeket kizárólag a kerület viselné.

Sass Kálmán *A Szentistváni Magyarország kisebbségi kérdésének megoldása* című tanulmánya az első bécsi döntés, illetve Kárpátalja Magyarországhoz való visszacsatolása után született. A kisebbségi kérdést a legsürgősebb feladatnak tekintette. Már a címmel azt sugallta: a kantonális megoldást kizárólag a Szentistváni Magyarország határai között képzelte el.

Dobai István és Sass Kálmán egyaránt idézte a Szent István királynak tulajdonított mondatot: „Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est” (Az egynyelvű, egyerkölcsű királyság gyöngye és törékeny”).

A sokat idézett mondatot, dr. Dobai István ENSZ-memorandumában „szent tévedés”-nek, Sass Kálmán a nemzetiségek és idegenek iránti tolerancia egyik legfontosabb mérőföldkövének tekintette. Világosan látta: a trianoni tragédia döntő mértékben a kisebbségi kérdés megoldatlansága miatt következett be:

„Kisebbség szó gyakorlati értelmezése általában nemcsak számbeli kevesebbet jelent, hanem a jogban, igazságban, kenyérben: a *mindenben* kevesebbet. A darabokra szaggatott és a nagylelkűen odaajándékozott, vagy elorzott magyar területdarabok magyarságával való bánásmód miatt nyert ilyen tartalmat.”¹¹⁴

A kisebbségi kérdés fontosságát korabeli statisztikai adatokkal bizonyította: a trianoni Magyarországon a lakosság 20 százaléka, körülbelül kétfélmillió lakos valamelyik kisebbséghez tartozik.

Sass Kálmán a korabeli diskurzus szakterminológiájával operál: a kisebbségek, általa jogosnak tartott nemzetiségi tudata helyett erős faji tudatot említ. Azt reméli, hogy a kisebbségek *magyarországi érdektudata* éppen olyan összekötő kapocs lehet, mint az anyanemzethez fűződő faji tudat: „A Szentistváni Magyarországnak faji tudat helyett nem magyar, hanem *magyarországi tudatra* kell törekednie!”

Úgy látta, hogy az *autonómia*, a múltban, mint törekvés, a jelenben, mint szándék, a jövőben, mint megoldási mód „eddig sehol sem hozott teljes és végleges megoldást, ahol éltek vele. És minden okunk megvan azt állítani, hogy ki-

¹¹³ Uo. 281–282.

¹¹⁴ ACNSAS, Fond penal, nr. 102., I. kötet. f. 368.

sebbségi kérdésünket a kisebbségi önkormányzat – bármilyen nagyszerű legyen is az, nem fogja és nem tudja megoldani.”¹¹⁵

Pontosan felmérte: a kisebbségi önkormányzatok *területi elhatárolódása* szinte lehetetlen, hiszen Magyarországon, Erdélyben a különböző nemzetiségek keverten élnek: „A Szentistváni Magyarország kisebbségi kérdésének *kantonális alapon* való megoldásáról csak a teljes szabadság feltétele alatt szabad és lehet beszélni. Magyarországon minden fajnak és nyelvnek egyenlő joga van. (...) A kantonális megoldásnál nem *államok* hanem az állam keretében különböző fajú és nyelvű kantonok szövetkeznek közös érdekeik biztosítása és megvédése érdekében. Nem államszövetség, hanem szövetséges állam.”¹¹⁶

Ez az utóbbi gondolata Szoboszlai Aladár konföderációs tervével mutat rokonságot: az oly sok véraldozatot követelő erdélyi kérdés méltányos, mindenki számára elfogadható megoldásának lehetséges alternatíváit keresték és sürgették.

Sass Kálmán tervezete szerint a kanton létrehozásának nem a területi alapelve a szervező ereje, hanem a kantonális tudat: „Ha egy nagyobb népcsoport, népfaj az ország bármely részén *kantont* akar létesíteni, bátran teheti; és semmi szüksége arra, hogy az ország más területén lévő faj- és nyelvtestvéreivel közösségre lépjen.”¹¹⁷

A tanulmány végéről hiányzik a jegyzetapparátus, a szakirodalom, nincsenek lábjegyzetek, így nem tudjuk, milyen forrásokat használt a kantonális megoldás elméleti megindoklásánál. Úgy látta: a svájci modell önmagában is elegendő érv a magyarországi, erdélyi hatalmi elit számára.

A *Szegény Erdélyország* című, 84 oldalas kézzel írt tanulmány (Sass Kálmán diktálása nyomán Földesi Ilona diakonissza írta át) bár időrendben később, 1940-ben készült el, az előbbi prologusának tűnik. Forrásértéke abban áll, hogy a *szemtanú hitelességével* számol be a két világháború közötti erdélyi magyar kisebbségi lét megpróbáltatásairól, a román titkosrendőrség, a Sziguranca által a legveszedelmesebb ellenségnek kikiáltott erdélyi magyar önvédelmi szervezkedésről, a tagok és gyanúsítottak elleni hajszaról. Sass Kálmán az 1938. évi müncheni egyezmény és az első bécsi döntés után a magyar kormányzati körök által támogatott önvédelmi szervezkedés történetének legátfogóbb és leghitelesebb bemutatását nyújtja. Közli az 1939. december 21-én, majd 1940. május 17-én Magyarországra kitoloncolt 52 személy, zömmel római katolikus és református lelkes, tisztviselő tanár, földműves nevét, legfontosabb adatait.

A saját sorsát is mintegy igazolni látja, amikor Makkai Sándor erdélyi református püspököt idézi: a kisebbségi élet lehetetlenség.¹¹⁸ A második bécsi döntés előestéjén papírra vetett dolgozatában – a korabeli magyarországi közhangulatnak és diskurzusnak megfelelően –, az erdélyi kérdés megoldásának egyetlen útját már csak a *revízióban* látta.

A háború elvesztése, a négy hónapig tartó „észak-erdélyi reszpublika”, a szovjet segítséggel hatalomra segített Groza-kormány, az Észak-Erdélybe másodszor is bevonult román adminisztráció megtorlásai, az utcáról összefogott

¹¹⁵ Uo. f. 12.

¹¹⁶ Uo. f. 13.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ ACNSAS, Fond penal, nr. 102, I. kötet, f. 334., hátlap.

érmihályfalviak százainak „malenkij robot”-ra való elhurcolása egészen másfajta helyzetet teremtett az erdélyi nemzetiségi kérdés kezelésére. Révész Imre debreceni református püspökkel – ekkor még közvetlen egyházi felettesével – fenn tartott baráti viszonya, a sógorával, Kállai Józseffel, Debrecenben működtetett tímárműhely budapesti érdekeltségi köre, a Tildy Zoltánhoz, Nagy Ferenc miniszterelnökhöz fűződő kapcsolatai révén arra próbálta rávenni a magyar kormányzati köröket, hogy a párizsi béketárgyalásokon próbálják elérni: legalább a határmenti sávot csatolják Magyarországhoz.

Sass Kálmán az 1947. évi internálásáig többször kelt át a román–magyar határon, megfordult Budapesten is, tehát első kézből értesült arról, hogy mi történik Magyarországon, hogyan zajlanak a béketárgyalás előkészületei. A Magyar Népi Szövetség járási elnökeként részt vett a szövetség 1946. június 28–30-a között Székelyudvarhelyen megtartott II. országos kongresszusán. Alig egy hónap múlva, a 21 ország részvételével megnyílt párizsi békeértekezlet keretein belül augusztus 24-én sor került a magyar álláspontok kifejtésére. A magyar béke delegáció a területi és politikai bizottság előtt „Erdély egy részére vonatkozó területi igényeinek kielégítése mellett döntően a romániai magyarság nemzetiségi jogainak intézményes, a békeszerződésben foglalt biztosítását kérte.”¹¹⁹

A perirat, a kihallgatási jegyzőkönyvek, majd a törvényszéki vallomások, az ítélet szövege azt bizonyítja, hogy Sass Kálmán és vádlott-társai akkor még hittek abban: ha Észak-Erdélyt nem is, de a nyelvhatáros sávot, a Partiumot, vagy annak egy részét Magyarországhoz csatolják. A reménykedésük nem csupán délibábos ábrándozás volt, hiszen a második világháború harctéri eseményei idején a Washingtoni külügyminisztérium *Tanácsadó Bizottságának Területi Albizottsága 1943 március eleji javaslatában* az egyik alternatív tervet felvette: egy kb. 9 ezer km²-es sávot csatoljanak Magyarországhoz, mivel az ott élő magyarok lélekszáma meghaladja a románokét (300.000, illetve 200.000 fő). Egy másik elképzelés szerint északon, Szatmár és Szilágys megyét csatolnák Magyarországhoz, ezáltal egy 14.500 km²-es terület jutott volna magyar fennhatóság alá, amelyen egyaránt 400.000–400.000 magyar illetve román élt.¹²⁰

Sass Kálmán a magyar kormányhoz fűződő kapcsolatai révén tudhatott a londoni *Külügyi Kutató- és Sajtószolgálat* szakértői által ugyancsak a háború idején készült elképzeléseiről: egy kismértékű „nyelvhatáros” kiigazítás helyett – amely fontos vasútvonalakat, kereskedelmi útvonalakat vágna ketté – azt javasolták, hogy a Bihar-hegység tengelyétől észak–déli irányban indulna ki az új román–magyar határ. Így a Magyarországhoz kerülő román többségű megyéket ellensúlyozná a Romániához tartozó székely-megyék.

1945. szeptemberében I. Tóth Zoltán, a *Történettudományi Intézet* fiatal történésze a „*Magyarország igényjogosultsága a Partiumhoz*” címet viselő dolgozatában a demográfiai, politikai és történelmi érvek felsorakoztatása mellett a földrajzi–gazdasági indokokat tartotta a legfontosabbnak. A Partium hegyvidé-

119 Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. A fegyverszünetől a békeszerződésig*. Budapest, 1982, Kossuth Könyvkiadó, 220–239.

120 Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999., 8.

ki része évszázadok óta a magyar Alfölddel áll gazdasági és kereskedelmi kapcsolatban, a trianoni béke ezt a természetes gazdasági és kereskedelmi kapcsolatot szakította meg rendkívül fontos közlekedési útvonalakat vágott ketté. „A Partium Magyarországhoz csatolása véglegesen lezárná a területi–népesség alapon álló évszázados magyar–román vitát. (...) Az új határok közt lakó román népelem nemzeti jogai messzemenő biztosítékokat fognak nyerni, mégpedig a romániai magyarság jogaival egyenlő mértékben.”¹²¹

Gyöngyösi János magyar külügyminiszter megbízásából Jakabffy Imre, az Államtudományi Intézet munkatársa elkészítette a részletesen kidolgozott „partiumos” határtervet, amely a szakirodalomban „a 22 ezer km²-es” tervként vált ismertté.

Rákosi Mátyás 1946 március végén titokban a Szovjetunióba, Moszkvába látogatott. A szovjet vezetés olyan ígéretekkel kecsegtette, hogy esetleg szó lehet egy 4–10.000 km²-es terület Magyarországhoz való csatolásáról. Ezért a magyar területigényeket módosítani kellett. Nagy Ferenc moszkvai útja előtt Kertész Istvánt arra kérte meg: egy szerényebb határtervet állítson össze. Jakabffy Imre 1946. április 8-ról 9-re virradó éjszaka elkészítette a második határtervet, amelyet a békeelőkészítő osztályon találóan „éjjeli vonal”-nak neveztek el. A 11.800 km²-es határterv szerint egy olyan sávot csatoltak volna Magyarországhoz, amelyen 442.000 magyar és 421.000 román élt. Az új elképzelés egyfajta köztes megoldást jelentett volna a „nyelvhatáros” és „partiumos” megoldás között. Nagy Ferenc is kísérlete a kétféle határtervet teljesen feleslegesen vitte el Moszkvába, Sztálin még a biztatástól is eltekintett.¹²²

A párizsi béke-előkészítő tárgyalásokon Auer Pál, az Erdéllyel kapcsolatos magyar kívánságok előterjesztője, már csak egy 4.000 km²-es határkiigazítási kérelmet nyújtott be, amely Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárad, Nagyszalonta és Arad közvetlen vonzáskörzetét foglalta magába, ahol az akkori lakosság 67%-a, 335.000 fő magyar volt. A béketárgyaláson a nagyhatalmak azonban inkább hittek annak a román hatalmi körökből származó kijelentésnek, miszerint „a román kormány biztosítja a több mint 1.200.000 magyar nemzetiségű lakos jogait, s konkrétan a Székelyföld széleskörű helyi önkormányzatát az ENSZ garanciája mellett.”¹²³

121 Vincze Gábor: *im.*, 12. old. A terv szerint a határ „északról kiindulva a Halminál találkozó magyar – volt csehszlovák – román – határösszeszőgellésből felkanyarodik az új határ az Avas-hegység gerincére, innen a Szatmár és Máramaros megyék határául szolgáló hegygerincen fut egészen Kapnikbányáig. Ezt megkerülve délnyugatra kanyarodva majdnem egyenes vonalban fut a Szamos szurdoki fordulójáig, ezen keresztül haladva az Almás és Egregy patakok közti vízváltáston húzódik Csucsá és Sebesvár között a Sebeskörösög, majd felfut a Bihar-hegység gerincére. Innen kezdve a történeti Erdély határát követi Arad megyéig, majd a Bihar és Arad megye közti határt követi egészen Borossebes és Borosjenő között Fehérkörös völgyéig, majd ezen keresztül haladva dél felé fordul a Marossal párhuzamosan húzódó Hegyes–Drócsa hegyvonulat gerincére, s ezen halad a Györök–Máriaradna közötti Maros-kapuig. Innen délnyugati irányba fordul a határ és Vingától északra, Billédől nyugatra húzódva meghatározta Arad és Temesvár vonzási körét. A jugoszláv határt Zsombolyától északnyugatra Nagykömlősnél éri el.”

122 Uo. 13.

123 Balogh Sándor: *im.*, 240.

Sass Kálmán alaposan tájékozódott a párizsi béketárgyalások egész menetét illetően. Az érmihályfalvi református egyházközség aranykönyvében aláhúzva olvasható:

„1946. május: a párisi döntés ezeket a területeket újra Romániának ítélte a nagy Szovjetunió kívánságára. A régi magyar tisztviselők ezzel – ami még volt – átmentek Magyarországra, másrészüket pedig kiszorult és proletarizálódott. A hivatalokat, csendőrséget mindenütt románok lepték el, és pedig jórészt az 1940. év előttié. Ezek a „demokrata urak” összefogtak a magyarság ellen, boszszúvágytól lihegve a mindenképpen gazdagodni akaró zsidó kommunistákkal, elképzelhető micsoda „paradicsomi” állapotba kerültek az itteni szerencsétlen magyarok.”¹²⁴ A béketárgyalások lezárásával, Észak-Erdély Romániához való csatolásával a határmenti feszültség is enyhülni látszott.

Sass Kálmán neve – 197 erdélyi magyaréval együtt! – egy 1946. augusztus 21-én keltezett rendőrségi jelentés nyomán újból a „román- és rendszerellenesek” közé került. A „Magyar Ellenállási Mozgalom” címet viselő jelentés-sorozat részletesen ismerteti a mind nagyobb hatalomhoz jutó Román Kommunista Párt és a Groza-kormány által „az állam belső és külső biztonságát veszélyeztető” szervezkedéseket és cselekedeteket:

„Az észak-erdélyi rendőrségi szervek információi alapján az erdélyi magyar lakosság körében szervezett ellenállási mozgalom körvonalazódik. Ennek a mozgalomnak a központja Kolozsvár, ahonnan az utasítások indulnak. A legerősebben megszervezett terület a Székely tartomány, elsősorban Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy.

(1945) március 9-től – amikor ezt a tartományt bekapcsolták a román közgazgatásba – mostanáig az Észak-Erdély területén lezajlott események összességéből következik, hogy az ellenállási mozgalom, különböző megjelenési formájában, a magyar lakosságra jellemző jelenség, és ez a mozgalom a román demokratikus államrend kárára állandóan jelen van.”¹²⁵

Az összesített jelentés a Magyar Ellenállási Mozgalom létének igazolására egy sor, az erdélyi magyarság által elkövetett „rendszer. és románellenes megnyilvánulást, rendezvényt” említ:

A Magyar Népi Szövetség 1945. március 8-a körül vállalta, hogy segíti a Brassó megyéből 1944. augusztus 23-a előtt Magyarországra repatriált vagy menekült családok visszatérését; 1945. március 15-én Nagyváradon utcai tüntetésre került sor, a résztvevők a magyar címerrel ellátott zászlókat vitték, azért tüntettek, hogy Észak-Erdélyben magyar vezetés legyen, ellenségesen viszonyultak a ki-nevezett adminisztrációval szemben; a Brassó megyei magyarok szabotálják az átképzésre vonatkozó katonai parancsokat, magyar vezetést kérnek; Árpád községben (Bihar megye) 1945. április 11-ről 12-re virradó éjszaka lefegyverezték a határőr szakaszt, a parancsnokkal együtt hét határőrt bekísértek Nagyszalontára; Csíkszeredában 1945. június 24-én a Román Kommunista Párt főtítkárának beszéde alatt a magyar lakosság a román hatóságok rendelkezéseivel

¹²⁴ ACNSAS, Fond penal, nr. 102, f. 393–394.

¹²⁵ 21 august 1946. *Mișcarea maghiară de Rezistență*. Közli: Andreescu, Lucian Năstasă, Varga Andrea: *Minoritățile etniculturale. Mărturiile documentare. Maghiarii din România (1945–1955)*. Colecția Diversitate etniculturale în România, Cluj, 2002., p. 413.

szembehelyezkedett; 1945. június 20-án Marosvásárhelyen kiáltványokat szórta szét, amelyekben a román iskolák megnyitása ellen tiltakoztak, arra hívták fel a székely fiatalokat: „... ha szükséges, a magyar sorsot a fogukkal, a testükkel a tíz körmükkel védelmezzék!”

Kézdivásárhelyen 1945. augusztus 12-én a pártszervezet által összehívott gyűlésen a román állam kormány és hadsereg ellen tiltakoztak, elszakították az „Éljen a Groza kormány!” „Éljen a román-magyar barátsági!” feliratú transzparenseket; Szatmárhegyen a magyar lakosság magrohamozta a csendőrséget, 1945. augusztus 15-én a háromszéki csendőralakulat letartóztatta, 14 társával együtt, Pilla Istvánt, a volt magyar néprendőrség parancsnokát, akinél több fegyvert, lőszert, robbanóanyagot találtak (azzal vádolták, hogy az 1945. július 17-e és augusztus 2-a között a postdami konferencia idején forradalmat akartak kirobbantani, amelyet az előkészületek hiányában szeptember 1-je és 10-e közötti időszakra halasztottak), emlékiratokat állítottak össze, amelyet Molotovnak akartak átnyújtani és amelyben *Erdély autonómiáját vagy a Szovjetunióhoz való csatolását kérték*; a zilahi magyarok leszakították és leköpdösték a 2. számú állami iskolára kifüggesztett román zászlót.¹²⁶ Sepsiszentgyörgyön felfedték a Cseh Tibor által vezetett a „Magyar Szabadságharcosok Egyesülete” nevű szervezetet. Őt tekintették az alsócsernátoni kommunista pártszékház elleni merénylet felbujtójának.¹²⁷ Kolozsváron az „Egységes Magyar Ellenállási Front” aláírásával ellátott kiáltványokat terjesztettek. Jelentik, hogy Kolozsváron megalkult a „Magyar Ellenállási Mozgalom” (MEM), amelynek 50.000 tagja van, és amely a „reakciós” Független Kisgazdapárttal áll kapcsolatban. Az ellenállási mozgalom a régi szervezetek újjáélesztésére alapoz: az Atzél Ede báró¹²⁸ által ve-

¹²⁶ Uo., 413–420. old.

¹²⁷ Cseh Tibor (Alsócsernáton, 1925–New Jersey, 2004), író, lapszerkesztő, vegyész-mérnök. Hatéves koráig a szülőfalujában a híres Cseh-kúriában nevelkedett. A nagymama kívánságára átcsempészték a román-magyar határon. Budapestre került, itt végezte elemi, középfokú és egyetemi tanulmányait. Vegyész-mérnök lett. A második bécsi döntés után visszajött Észak-Erdélybe. A magyar cserkészmozgalom nemzetközileg elismert egyik vezetője. A második világháborút, majd a román közigazgatás észak-erdélyi bevezetése után hozta létre az Egységes Magyar Ellenállási Frontot.

A román hatóságok üldözése elől előbb Magyarországra, majd onnan Brazíliába menekült. Dolgozott Mexikóban, Argentínában, újra Brazíliában, majd feleségével és öt gyermekével New Jerseyben telepedett le. Brazíliában egy egész cserkészmozgalom nevelt fel filozófiájával, magyarságával, Erdély-rajongásával. Ars poeticáját ma is sokan idézik: „Az én hazám csendes pentaton ének, ha szívemhez hajolsz, eléneklem néked.”

Az Amerikai Egyesült Államokban a Magyar Baráti Község egyik nagy tiszteletnek örvendő vezetője, a Reménység tavánál (Lake Hope) szervezett ITT-OTT konferenciák előadója, az évente kiadott *Kalendárium* örökös tiszteletbeli főszerkesztője. Az 1989. évi rendszerváltás után hazatért Erdélybe, Alsócsernátonba. 1999-ben elszenvetett agyvérzése sem törte meg, a jobb oldalára lebénulva, a tolószékben tovább szerkesztette kedvenc folyóiratait: Magyar Cserkész, Transsylvania, ITT-OTT. Az ő szellemi irányításával jött létre a Collegium Hungaricum Juventutis Occidentalis, a Nyugaton élő magyar fiatalok magyarországi tanítására.

¹²⁸ Báró Atzél Ede (1906–194?), közgazdasági szakember, agrárpolitikus, az író Wass Albert első unokatestvére. A trianoni békeszerződés után Wass Albert szüleinek vasasszentgotthárdi birtokán töltötte a gyermekkorát. Középiskolai tanulmányait a Kolozsvári Református Kollégiumban végezte, egyetemi diplomát Németországban szerzett.

zetett Wesselényi céllövő szervezetre, a Vitézek Tanácsára, a Turáni vadászokra, a Szálasi és Imrédy által vezetett pártok volt tagjaira, a volt horthysta tisztekre, altisztekre, Tízes szervezetekre.¹²⁹

Az 1921. évi román földreform során a család birtokainak nagy részét kisajátították. A megmaradt mezővári birtokon belterjes gazdálkodást folytatott. Támogatta az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület - az EMGE - és a magyar szövetkezetek - elsősorban a Hangya - programját. Azt vallotta és hirdette, hogy a gazdasági alapok megteremtése és biztosítása nélkül az erdélyi magyarság megmaradása nem lehetséges. 1937-ben részt vett a Tamási Áron elnökletével megtartott marosvásárhelyi találkozón.

A második bécsi döntés után Dél-Erdélyből Észak-Erdélybe menekült. Előzetesen felüldözött románok támadták meg. A román rendőrség azzal a váddal tartóztatta le, hogy megverte a rendőrség tagjait.

Észak-Erdélyben apósa árokalji birtokán mintagazdaságot hozott létre. 1944. március 19-e, Magyarország hitleri megszállása után csatlakozott az antifasiszta ellenálló erökhöz. Támogatta a Wesselényi Lövészegylet létrehozását. Horthy kormányzót és a magyar katonai vezetést arról próbálta meggyőzni, hogy értelmetlen a háború folytatása. A Magyar Hazafai Szabadság Szövetsége egyik vezetőjeként felvette a kapcsolatot a Magyar Fronttal, majd vállalta a szovjet frontvonalon való átkelést. Horthy Miklós megbízásából egy félhivatalos küldöttség tagjaként - a kommunista Faust Imre budapesti könyvkiadóval, a marosvásárhelyi születésű illegális kommunista Dudás Józseffel együtt - 1944. szeptember 24-én a szovjet frontparancsnokságon jelentkezett, ahonnan szeptember 26-án repülőgéppel Moszkvába szállították. Molotovval tárgyalta egy esetleges szovjet-magyar fegyverszünetről. A tárgyalás nem járt eredménnyel. Visszatérte után a nyilas terror elől kellett bujkálnia. A kötetben is többször említett Magyar Nemzeti Ellenállás tagja volt, amely Nagy Ferenc kiskapda miniszterelnök 1946. augusztus 21-i, Atzél Ede érdemeit elismerő nyilatkozata szerint háborúellenes és antifasiszta harcot jelentett. Az általa létrehozott katonai alakulat a bécsi vasútvonalon és máshol robbantásokat hajtott végre.

1944. december 3-án látták utoljára, amikor Gödöllőn fontos megbízással átment a szovjet katonai parancsnokságra. A halálának körülményei máig tisztázatlanok. Van olyan híresztelés, hogy szovjet hadifogságból román hadifogságba került. Tény: a kolozsvári népbíróság 1946-ban - mint háborús bűnöst - in contumaciam, azaz távollétében 20 évi szigorított fegyházbüntetésre ítélte. A család úgy értesült, hogy 1945 tavaszán egy felvidéki fogolytáborban látták. Más vélemény szerint az 1950-es években egy nagyszabedű börtönben hunyt el.

Wass Albert Erdély egyik legjobb közgazdászának, vezető politikusának tartotta. Göncz Árpád, a Magyar Köztársaság elnöke 1994. október 28-i levelében Atzél Edét a Nemzeti Ellenállási Szövetség kitüntetésre méltó vezető egyéniségének nevezte.

A Báró Atzél Ede Emlékbizottság 1996-ban Gödöllőn - A Magyar Nemzeti Ellenállás hőse felirattal - annak az épületnek a falán, ahol 1944-1945 telén a szovjet katonai hivatal működött, bronz emléktáblát állított a tiszteletére.

Bárá Atzél Edét szoros barátság fűzte dr. Ungváry Sándorhoz, az EMKE 1941-1944 közötti főtítkárához, akinek a román-magyar határon való átszökését Sass Kálmán készítette elő. Mindhárman neve az 1946. augusztus 21-i román rendőrségi jelentésben a Magyar Nemzeti Ellenállási Mozgalom tagjaként szerepel. (Bárá Atzél Ede életútjáról lásd: *Magyar Égtájak - Kárpát-medencei Figyelő*, VII. évf., 3. szám, 2006. október. Felelős szerkesztő: Katona Szabó István)

129 Tízes szervezetek. A Kolozsvári Tízes Szervezet megalakulása Puskás Lajos (Kolozsvár, 1901 - 1982) nevéhez kapcsolódik. 1938. február 27-én életbe lépett Románia új korporatista alkotmánya, amely jogilag is szentesítette II. Károly királyi diktatúráját. A pártokat feloszlatták, helyükbe a király létrehozta a *Nemzeti Újjászülés Frontját*. Ennek lehettek nemzetiségi önálló tagozatai, alosztályai. 1939. február 11-én megalakult a *Magyar Népközösség, amelynek 1940 tavaszán már 140.000 tagja volt*. Ez volt a tízes szervezet alapja. Mintegy 30 család alkotott egy tizedet, kb. 5-6 tized alkotott egy főtizedet, 5-6 főtized alkotott egy körzetet. A tizedek széles körű munkát végeztek a családvédelem, a

Az 1946. augusztus 1-i keltezésű román rendőrségi jelentés - bár ezt tételesen nem fogalmazza meg - bizonyos mértékig *kollektív bűnösséggel* vádolta meg a magyarságot. Mindezt a kolozsvári rendőrkapitányság 1946. augusztus 2-i beszámolójára alapozza, amely szerint az erdélyi magyarság 85-90 százaléka a romániai demokratikus rendszer ellensége, a magyarok 50 százalékát reakciónak kell tekintetni, akik készen állnak a harcra. A magyarság csupán 10-15 százaléka demokrata, akikben meg lehet bízni. A jelentés azért döbbenetes, mert tökéletesen illusztrálja a román hatalom kisebbségekkel szembeni mentalitását: változhatnak rendszerek, kormányok, miközben a nagyvilág felé teljes jogegyenlőségről beszélnek, valójában a kisebbségeket ellenségüknek tekintik.

A rendőrségi jelentés az erdélyi Magyar Ellenállási Mozgalom kezdeteit közvetlenül a Groza-kormány beiktatása előtti, azaz az 1945. március 6-a előtti időszakra datálja és dr. Józán Miklós¹³⁰ erdélyi unitárius püspök nevéhez kapcsolja, aki - a jelentés szerint - már az első világháború idején az angoloknak kémke-

jogsegélyezés, az egészségvédelem, a közművelődés és az ifjúsági munka területén. A második bécsi döntés után a közigazgatás részeként folytatták a megkezdett tevékenységet. A Tízes Szervezet hozzájárult az elítélt kommunisták börtönből való kiszabadulásához. 1944 szeptemberében Balogh Edgár a jelentéktelen, marginális illegális kommunista párt nevében felvette a kapcsolatot Puskás Lajossal. A Tízes Szervezet a front átvonulása után aktívan részt vett a közrend fenntartásában, a Várőrség megszervezésében, a romok eltakarításában.

1944. október 17-én „valakik” feljelentették Puskás Lajost. Az újabb levéltári kutatások fényében állíthatjuk: a román Sziguranca állt a feljelentés mögött. 1944. november 11-én „a nemzetek közti békekésérdekeiben” a városvezetés és a kommunisták nyomására kénytelenek kimondani a Szervezet feloszlását. Nagy István, a fanatikus kommunista író a *Világosság*-ban durva támadást indított a Tízes Szervezet ellen. 1945 februárjában a hírhedt Neumann Jenő-Bogdan Tiberiu purifikációs bizottság határozatban szögezte le: a Tízes Szervezet „közismerten burkolt kémszervezet volt, amely a demokrata valamint román és zsidó lakosság figyelmét végezte”. Valójában a demokráciáról a kommunista párttól eltérő véleményt fogalmaztak meg. A „kémkedés” vádjá kapcsán említik Puskás Lajost a Magyar Ellenállási Mozgalom tagjai között. Elrendelik Puskás Lajos, Hantos Gyula és Martonyi János egyetemi tanárok és más „fasisztabarát” személyiségek internálását. Fő „bizonyíték”: a *Tizedesség és a kolozsvári tizedesek* című könyvében idéz Salazar portugál diktátor könyvéből egy mondatot: „a nemzeti unió lovagjai” (hasonló szervezet, mint a Tízes) feladata az, hogy áldozatos szellemmel, önzetlenül és semmi közvetlen személyes előnnyel nem számolva szolgálják az államot.”

Puskás Lajost 1947. május 5-én sok száz kolozsvári és erdélyi értelmiségivel együtt - Sass Kálmán is közéjük tartozott! - minden bírói ítélet nélkül Szamosújvárra internálták. Soruk tehát itt találkozott. Az ellenük felhozott vádak is hasonlóak voltak.

Innen pár hónap múlva szabadult. Előbb Gyulafehérváron, majd Kolozs megyei kis településen tanított. 1982-ben hunyt el. (Életútjáról lásd: Vincze Gábor: *Puskás Lajos és a kolozsvári Tízes Szervezet*. In: Korunk, harmadik folyam. 1996/4. szám, 100-115.)

130 Józán Miklós (Tordatúr, 1869-Kolozsvár, 1946), költő, szónok, műfordító, unitárius püspök. Középkirakolai tanulmányait a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban végezte, majd ugyanott a teológiai szerzett lelkeszi oklevelet. Teológiai tanulmányaival párhuzamosan a kolozsvári Ferencz József Tudományegyetem rendkívüli hallgatójaként bölcséleti, pedagógiai és irodalomtörténeti képzésben részesült. Tanulmányait az angliai New Jersey College-ban fejezte be. lelkeszként tevékenykedett Torockón és Budapesten. 1941-től 1946-ban bekövetkezett haláláig Erdély unitárius püspöke volt.

dett. Józan Miklós az Intelligence Service balkáni csoportjától kapott utasítást a jobboldali ellenállási mozgalom megszervezésére.¹³¹

Az 1946. évi rendőrségi jelentés kísértetiesen emlékeztet a Román Hírszerző Szolgálat 1990 márciusa utáni összeegyeztetéseire: már-már minden településben, minden utcákon egy-egy magyar összeesküvést véltek felfedezni. A Sass Kálmán nevével fémjelzett érmihályfalvi per története szempontjából az „antikommunista és románellenes tevékenységgel” vádolt, egyébként jobbára köztiszteltetben álló 197 erdélyi magyar neve azért is érdekes, mert Sass Kálmán követési dossziájában egy részüket kémeknek vagy olyan személyeknek minősítették, akik az „imperialista” államoknak információkat továbbítottak. A felsoroltak igen jelentős részét különböző politikai perekben a következő években elítélték: Márton Áron erdélyi romániai katolikus püspök, Balogh Edgár, Jordáky Lajos, dr. Boga Alajos, dr. Boros Fortunát, Bözdi György, Bruder Ferenc, dr. Csögör Lajos (a jelentés szerint dr. Benczédi Pállal együtt a Kolozsvári Unitárius Kollégium tanárával együtt 1946. július 6-án kapcsolatba lépett a dr. Guzner Miklósnál megszálló angol diplomáciai képviselő két századosával, Ky és Matthews nevezetű személyekkel, ugyanezen a napon az említettekkel dr. Demeter János egyetemi tanár, az RKP tagja, az MNSz egyik vezetője, Kolozsvár alpolgármestere is találkozott)¹³², dr. Erdő János (1990 utáni unitárius püspök), dr. Gazda Ferenc, dr. Korparich Ede, Lakatos István, dr. Teleki Ádám, László Dezső, dr. Pásztay Géza, dr. Szabó Pál, dr. Roska Márton régész Sass Kálmán, dr. Ungváry Sándor, hogy csak a legismertebb személyiségek nevét említsük. A Magyar Ellenállási Mozgalom tagjaként említik Jancsó Elemér irodalomtörténészt, a Méhes Györgyként ismert és elismert Nagy Eleket, az Eminescu-kutató Kakassy Endrét, Maksay Albert teológiai tanárt, Kiss Jenő költőt, a székelyudvarhelyi Bánya János geológust.¹³³

A bizonyos valóságselemek tartalmazó szcenárium szerint az erdélyi Magyar Ellenállási Mozgalom vezetői dr. Józan Miklós halála után – bár az angol politikai körökkel megszűnt a kapcsolat – tovább folytatták az irredenta tevékenységüket, kapcsolatba kerültek a Független Kisgazdapárt jobboldali szárnyával, a

131 Adreea Andreescu, Lucian Năstasă, Varga Andrea: im., 419.

132 A román szövegben tévesen Gutzner Miklós szerepel. Guzner Miklós (Kolozsvár, 1905–Marosvásárhely, 1972) fogorvos, orvosi szakíró, egyetemi tanár. A kolozsvári unitárius kollégiumban érettségizett, orvosi oklevelet a kolozsvári egyetemen szerzett (1930). Kolozsváron magánfogorvosi rendelőt nyitott. 1944 őszén a városi néptanács egészségügyi osztályának főorvosa, majd üzemi orvos. 1937-ben részt vett a vásárhelyi találkozón, majd a Békapárt antifasiszta akcióiban. Guzner Miklóst baráti kapcsolatok fűzték Gaál Gáborhoz. Baloldali és antifasiszta múltja ellenére előbb a román rendőrség, majd a szekuritáté egyfajta „kémközpontot” sejtett a külföldi diplomaták és vezető értelmiségiek által sűrűn látogatott kolozsvári lakásukban. Az 1946 augusztus 21-i rendőrségi jelentés azt állítja: dr. Guzner Miklós – akinek a felesége angol anyanyelvű – kapcsolatban állt az angol diplomáciai misszióval, 1946. július 6-án az ő lakásukban szállt meg Ky és Matthews százados, akik felvették a kapcsolatot az Erdélyi Magyar Ellenállási Mozgalom vezetőivel (lásd: Andreescu, Lucian Năstasă, Varga: i.m., 423).

Guzner Miklós 1949-től 1971-ig a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyászati Intézet tanára, évenként a gyermekfogászati klinika vezetője. Számos szakdolgozat, egyetemi jegyzet szerzője.

133 Uo. 421–431.

Magyar Hírszerző Szolgálattal, a magyar kormány által formálisan feloszlott „Erdélyi Társaság” nevű „fasiszta-irredenta csoportosulással”.

A Magyar Ellenállási Mozgalom a Vatikánnal dr. Boga Alajos kanonok, pápai prelátus¹³⁴ és Kelemen Béla, „megrogzott antikommunista”, Mindszenty Józseffel, Magyarország hercegprímásával, Budapest-Esztergomi érsekkel¹³⁵ Márton Áron gyulafehérvári püspök révén tartották a kapcsolatot.

134 Boga Alajos (Csíksomlyó, 1886. febr. 18. – Máramarosziget, a börtönben halt meg, 1954. szept. 14.): kanonok, pápai prelátus. A középiskoláit Csíksomlyón és Székelyudvarhelyen, a teológiát a Pázmáneum növendékeként Bécsben végezte. 1910. VIII. 24: pápai szentelték. Lemhényben és Szászrégenben káplán, 1912–14: Kolozsvárt egyetemi hallgató. 1914: fil. dr. 1915: táborigazgató, 1919: Kézdivásárhelyen gimn. tanár, majd igazgató. 1933: gyulafehérvári kanonok, egyházmegyei tanfelügyelő. 1939: pápai prelátus. 1949 körül bebörtönözték. Az Erdélyi Katolikus Akadémia tagja. Főbb művei: *A székelyföld történetirója a 17. században*. Kolozsvár, 1914. – *A katolikus iskolázás múltja Erdélyben*. Uo., 1940.

135 Mindszenty József, 1942-ig Pehm (Csehimindszent, 1892. márc. 29., Bécs, 1975. máj. 6.): római katolikus főpap-bíboros (1936). A Szent István Akadémia tagja (1947). – A szombathelyi papnevelő intézetben teológiát tanult, 1915. júniusában pappá szentelték. 1918–19-ben a Keresztény Szociális Néppárt egyik helyi szervezője és vezetője, 1919. februárban ellenforradalmi tevékenységéért letartóztatták, májusban szabadult, ezt követően a Tanácsköztársaság bukásáig szülőfalujában élt. 1919. október–1944. március között Zalaegerszegen plébános. Következtesen legitimista, a konzervatív hagyományokhoz ragaszkodó álláspontot képviselt, az 1930-as évek elejétől szorgalmazta egy, a szociális reformok mellett elkötelezett, a katolikus egyház által felügyelt ellenzéki keresztény párt létrehozását. Politikai felfogása szellemében élesen szemben állt Gömbös Gyula törekvéseivel, később a nyilasokkal. 1944. márciusában veszprémi püspök lett. 1944. október 31-én Shovy Lajos székesfehérvári, br. Apor Vilmos győri megyéspüspökkel és Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapáttal közösen memorandumot intéztek Szálasi Ferenchez, amelyben a megmaradt országrész, a Dunántúl megmentése érdekében a harc feladását követelték. November 27-én a nyilas hatóságok letartóztatták, a szovjet csapatok megérkezésekor szabadult. 1945. augusztus 16-án a pápa a magyarországi katolikus körök mérvadó személyiségeinek tanácsára esztergomi érsekké nevezte ki. Mindszenty magát az uralkodó és annak törvényes helyettese hiányában az ország első közbizalmi méltóságának, a jogfolytonosság egyetlen legitim képviselőjének tekintette, a „közbizalmi méltóság”-ból való kiutat a szerinte egyetlen törvényes lehetőség, Habsburg Ottó királyi koronázásában látta. Fellépett a szlovákiai magyarok jogfosztása és a lakosságcsere, a magyarországi svábok kitelepítése ellen, tiltakozott a hadifoglyok visszatartása, a törvénytelen letartóztatások, internálások miatt. Szembeszállt az egyház közéleti szerepvállalásának korlátozására, majd teljes felszámolására irányuló baloldali, elsősorban kommunista törekvésekkel, az általa 1947. augusztus–1948. augusztus közötti időszakra meghirdetett Boldogasszony-év rendezvényeivel hatalmas tömegeket mozgósított. 1948. december 26-án az Államvédelmi Hatóság letartóztatta, megkínózták, egy nagyszabású koncepció kirakatper során hűtlenség, a köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés, kémkedés, valutaüzérkedés vádjával 1949. február 8-án első, július 9-én másodfokon is életfogytiglani fegyházra ítélték. 1954 tavaszán rabkórházba került, 1955. júliusban egészségi állapota miatt büntetését felfüggesztették, Püspökszentlászlón, novemberből a Nógrád megyei Felsőpéterben tartották házi őrizetben, az amnesztia lehetőségét elutasította, csak a teljes rehabilitációt volt hajlandó elfogadni. 1956. október 30-án, miután örei megszöktek, a rétségi páncélosrezd katonáinak védelme alá került, s másnap Pálinkás Antal őrnagy vezetésével Budapestre kísérték. Az eseményeket már november 1-jén nemzeti szabadságharcnak minősítette. November 3-i rádióbeszédében nem ismerte el Nagy Imre kormányát, kiállt a jogállamiság, a többpártrendszer, egy igazságosan korlátozott magántulajdonon alapuló nemzetiállam megeremtése mellett, ennek szellemében követelte az 1945 utáni változtatások felülvizsgálatát, felvetette a felelősségre vonás lehetőségét is. November 4-én, a szovjet intervenció megindulásakor az USA nagykövetségére menekült, ahol menedékközpontot kapott. 1963-tól több alkalommal sikertelen diplomáciai tárgyalások folytát távozá-